

УДК 316.643.2

О.Бурова

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ УРБАНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЖИТТЄВОГО КОМФОРТУ

Стаття присвячена соціальним наслідкам урбанізації в контексті життєвого комфорту мешканців населених пунктів. Виявлено, що у постіндустріальних країнах процеси субурбанізації поширили високий рівень життєвого комфорту на передмістя, малі міста і сільську місцевість. Натомість у країнах третього світу та постсоціалістичних суспільствах процеси урбанізації набули рис метрополізації, коли високий рівень життєвого комфорту притаманний переважно мегаполісам.

Keywords: *vital comfort, urbanisation, suburbanisation, metropolisation.*

Ключові слова: *життєвий комфорт, урбанізація, субурбанізація, метрополізація.*

Ключевые слова: *жизненный комфорт, урбанизация, субурбанизация, метрополитизация.*

Життєвий комфорт як стійке відчуття зручності у різних сферах життя формується завдяки впливу соціально-економічних умов місця проживання і життєдіяльності. Поселенські відмінності матеріального рівня життя, житлових умов, професійної зайнятості та соціальних позицій, здоров'я, освіти, дозвілля тощо пов'язані з процесом урбанізації. Урбанізація зазвичай визначається як історичний процес зростання питомої ваги міського населення та підвищення ролі міст у розвитку суспільства. Зміст процесу урбанізації розкривається через дію двох взаємопов'язаних тенденцій: по-перше, зосередження економічного та культурного потенціалу суспільства у великих міських центрах створює умови для їхнього прискореного й ефективного розвитку; по-друге, результати діяльності

провідних міських центрів поширюються на інші регіони країни, суспільство в цілому [1]. Урбанізація створює складний вузол протиріч, сукупність яких якраз і є вагомим аргументом для розгляду її під кутом зору життєвого комфорту, а саме його економічних, екологічних та соціально-психологічних аспектів.

Для урбанізації характерна концентрація населення у великих містах за рахунок припливу сільського населення та виникнення таких просторових феноменів, як міських агломерацій, мегаполісів і мегалополісів. Міська агломерація виникає у випадку компактного просторового групування близьких поселень, об'єднаних інтенсивними виробничими і культурними зв'язками в складну багатокomпонентну динамічну систему. У випадку інтеграції міських агломерацій з наявним головним містом утворюється укрупнена форма міського розселення – мегаполіс. Найбільша форма розселення, що утворюється при зрощенні великої кількості сусідніх міських агломерацій, так само визначається як мегалополіс, який може не являти собою суцільної забудови.

Поселенські домагання пов'язані з розподілом матеріальних та духовних благ. Роль населеного пункту зростала тією мірою, якою там з'являлися ці блага. У соціальному сенсі привабливість населеного пункту зростала за наявності природно-географічних умов, які володіли локально-утворюючими властивостями. Початкова фаза урбанізації у її конкретному розумінні була пов'язана з об'єктивними процесами індустріалізації. Концентрація промисловості у великих містах давала додатковий ефект створення робочих місць завдяки широким можливостям комбінування і кооперування, використання надконцентрації виробництва. Наявність роботи, вищий рівень життя у містах приваблював до них сільських мешканців. До того ж місто певною мірою стало пристанищем вільнодумства. З розвитком науково-технічної революції, зростанням ролі науки і знань привабливість великих міст у середині ХХ ст. визначалася специфічною інформаційною

насиченістю цих населених пунктів. Міське середовище мегаполісів стало важливим підґрунтям для інновацій та відкриттів у різних сферах життя. Високий рівень соціальної диференціації видів діяльності та широкі можливості вибору моделей поведінки зробили велике місто привабливим для проживання активного населення.

З поширенням постіндустріальних тенденцій розвитку західних суспільств у другій половині ХХ ст. з великих міст поступово почало витіснятися промислове виробництво. Це було пов'язано з тим, що у великих містах земля для крупних підприємств стала дорожчою в кілька разів, ніж у приміських зонах. Серед інших чинників – транспортні ускладнення через ущільнення забудов та велику кількість автомобілів на автошляхах, збільшення податкових стягнень, через зростаючі соціальні проблеми (бідність, злочинність). Разом із промисловим виробництвом з центру великих міст на їхні околиці перемістилося наукоємне та інноваційне виробництво, де сконцентрувалися висококваліфіковані працівники. Цей процес призвів до зменшення населення у великих містах західних країн. У США урбанізація характеризується процесами, які не тільки привели до зменшення зростання найбільших міст, а й до децентралізації американського населення та більш рівномірного його розподілу по всій території країни [2, с. 28–29]. Такі ж процеси спостерігалися у Західній Європі, починаючи з кінця 60-х років минулого століття. Так, у ФРН за 1969–1974 рр. зменшилася кількість мешканців у 40 великих містах (з 62), у Великій Британії за 1971–1973 рр. – у 37 (з 61), у Бельгії за 1969–1971 рр. – у 7 (з 9) [3, с. 68]. Серед об'єктивних чинників, які спонукали людей виїжджати з великих міст – дорожнеча міського життя, неможливість придбати доступне житло, високий рівень злочинності, невпинне погіршення екологічної ситуації, проблеми із забезпеченням питною водою, утилізацією сміття тощо. Західні соціологи вказують на залежність між щільністю населення великого міста та патологічною реакцією людей. Під щільністю розуміється

кількість квартир у будинку, середня кількість людей у квартирі тощо. Емпіричні дослідження засвідчили, що існує чітка кореляція між зростанням щільності населення і такими показниками, як зниження народжуваності, зростання смертності, кількості хворих на туберкульоз, дитячої і підліткової злочинності, психічних захворювань [2, с. 43]. З іншого боку, провінція приваблювала високою якістю природного середовища, дешевшим житлом і землею, ізоляцією від великих скупчень людей та гострих соціальних проблем.

Крім цього, економічне піднесення призвело до зростання соціального благополуччя середніх верств населення великих міст. У цих верств зросли потреби у більш якісному середовищі проживання та життєвому комфорті. Зокрема, стандартом проживання сім'ї із середнього класу став заміський котедж з ділянкою землі. Потреба пересування від заміського дому до роботи зумовлювала наявність автомобіля. Зросли потреби до сфери послуг. Усе це висунуло на перший план переваги заміського життя. Соціально-економічна поляризація міського соціуму набула територіальних рис. Переселення людей з високими доходами з центру міст на околиці призвело до втрати місцевих податкових надходжень та зростання соціальної напруженості у центральних кварталах. Безперервно зростаючий соціальний контраст між старими міськими центрами та їхніми околицями дав поштовх процесові *субурбанізації* (розширення передмість) та призвів до того, що поширення приміського способу життя набуло стилевих ознак успішності й благополуччя. До приміського способу життя з матеріальними атрибутами залучалися люди з високим і стабільним доходом. Процес соціально-вибіркової міграції міського населення до передмість поєднувався із соціально спрямованою політикою перешкоджання проникненню в соціальне середовище заможних околиць маргіналізованих осіб.

Вартість престижної заміської оселі стала важливим аспектом формування соціально-територіальної диферен-

ціації міського соціуму. Перенесення промислового виробництва за межі великих міст зумовило збільшення кількості робочих місць у неаграрному секторі. У міру зростання кількості населення у приміських зонах та збільшення попиту на товари і послуги відчутно зросла сфера обслуговування. У результаті цього доходи жителів провінції у США зростали швидше, ніж доходи жителів міських агломерацій. Відтак це привело до їхнього вирівнювання і таким чином ще більше посилювало привабливість провінції [2, с. 39]. Як свідчить дослідження “Якість американського життя”, яке провів у 1970-х роках А.Кемпбел з колегами, мешканці найбільших міст у більшості випадків менш позитивно оцінюють різні аспекти людської життєдіяльності у своєму населеному пункті, ніж жителі передмість мегаполісів, інших великих міст, малих міст та сіл (табл.). Лише робота громадського транспорту викликала більшу частку позитивних оцінок серед

Таблиця

Розподіл мешканців США, які оцінили атрибути життєдіяльності як “дуже добре”, відповідно до розміру населених пунктів (%)

Атрибути	Розмір населеного пункту					N
	Най-більші міста	Інші великі міста	Передмістя	Невеликі міста	Села	
Вивіз сміття	38	51	58	62	56	1703
Місцеві податки	17	29	46	44	49	1921
Державні школи	17	25	41	47	36	1678
Відносини між поліцією і громадою	27	30	43	39	33	1904
Клімат	24	40	29	39	41	2152
Поліцейський захист	26	30	40	39	25	2007
Парки й ігрові майданчики	21	28	31	33	33	1476
Громадський транспорт	42	38	19	26	11	884
Вулиці і дороги	10	17	27	24	21	2152

Джерело: [4, р. 234].

мешканців мегаполісів та великих міст, ніж серед решти населення.

Треба зазначити, що процес субурбанізації найбільш крайніх форм набув саме у США в другій половині ХХ ст. Нині у США 60% мешканців агломерацій проживає у передмістях. Крім негативних явищ, до яких призвела субурбанізація у великих містах, треба відзначити й позитивні. Процеси субурбанізації привели до стримування зростання великих міст та пожвавлення економіки американської провінції. У результаті цього розпочалося вирівнювання життєвого комфорту за поселенською ознакою. В окремих випадках рівень життєвого комфорту у провінції став переважати аналогічний показник у найбільших містах.

Процес субурбанізації у країнах Західної Європи, як зазначається в одному з досліджень, відстає від американського аналогу приблизно на 20 років. До того ж у Європі спостерігається дещо інший характер процесу субурбанізації: у передмістя виїжджають не лише заможні верстви населення, а й молодь, сімейні люди, які не знаходять умов нормального життя у великому місті [5, с. 72]. Більшість моделей змін у великих містах повоєнних США повторюються у країнах Західної Європи. Однак процес занепаду центральних районів міст на старому континенті відбувався більш плавно і не був так чітко виражений. Крім цього, муніципальні органи влади європейських міст робили спроби відродити життя у центральних районах, запровадивши низку державних програм з реконструкції будинків та податкових пільг для підприємців. Треба зазначити, що околиці західноєвропейських і американських міст переважно заселені білими, однак туди також перебираються представники расових та етнічних меншин. Так, у США з 1980 по 1990 р. чорношкіре населення приміських зон збільшилося на 34,4%, латиноамериканців стало більше на 69,3%, а вихідців з Азії – на 125,9%. Натомість частка білих зросла лише на 9,2% [6, с. 557]. Але якщо у США переважна більшість представників меншин, які перебираються у передмістя, є фахівцями,

людьми середнього класу, то у Європі околиці мегаполісів не завжди є пристанищем заможних верств. Часто в них розселяються мігранти, вихідці з Африки та Азії. Високий рівень безробіття штовхає молодь з цих кварталів до заврушень. Таким чином, субурбанізація може обумовлювати не тільки класову, а й етнокультурну (расову) сегрегацію.

Процес урбанізації на Заході базувався переважно на соціальному розвитку, зростанні ринку праці в епоху індустріальної революції та поступовому формуванні національного середнього класу. За рахунок цих внутрішніх чинників та матеріального виробництва західні міста набули визначального значення на початку ХХ ст. З початком входження західних країн у постіндустріальну епоху концентрація матеріального виробництва у великих містах втрачає своє першочергове значення у продукуванні високого рівня життя. До того ж у високорозвинутих економічно західних суспільствах більшість населення протягом другої половини ХХ ст. задовольнило свої матеріальні потреби. Відбулося поширення постматеріалістських цінностей, які зумовлювали прискіпливіше ставитися до соціальних, побутових та екологічних проблем великих міст. Постіндустріальна економіка та більша вимогливість до соціального ареалу свого проживання стали чинниками “розосередження” життєвого комфорту за межі великих міст.

Натомість історія злету мегаполісів третього світу зумовлена здебільшого процесом глобалізації: конкуренція транснаціональних компаній у гонитві за скороченням своїх витрат, за можливість використовувати низькооплачувану робочу силу і більш дешеву землю змушує їх переносити у країни Південної Америки, Африки та Азії своє виробництво. Цьому сприяє і те, що в країнах третього світу існує не такий жорсткий, як у країнах Заходу, екологічний та профспілковий контроль. Унаслідок цього мегаполіси країн третього світу перетворилися на виробничі цехи світової економіки.

Зростання цих міст, наявність робочих місць зумовлює жителів провінції переїжджати до них. Якщо у міських кварталах західних міст новоприбульці оселяються ближ-

че до центральних частин міста, то в країнах третього світу мігранти осідають на території, яка дістала назву “санітарного кордону”. Більшість цих людей проживає у жахливих умовах, однак навіть ці умови є кращими, ніж там, звідки вони приїхали. Перенаселеність мегаполісів третього світу, хаотична забудова міського простору та поширення нетрів не відштовхує нових мігрантів. І якщо, наприклад, Китаю вдається контролювати урбанізацію цілеспрямованими реформами і відповідним розвитком інфраструктури, то в інших країнах, що розвиваються, потік мігрантів з інших місць створює відчутні проблеми із якістю життя та життєвим комфортом. Усі принади контрастів мегаполісу випробувала на собі українка К.Опанасюк, яка проживає в індійському Мумбаї. “Багато людей і мало ресурсів, – лаконічно резюмує вона головну проблему, і тут-таки вдається в подробиці. – Тут доводиться воювати за все – щоб уранці проштовхнутися до зупинки, щоб зайти в транспорт, купити квиток, придбати продукти. Битися, щоб тебе випустили з базару і припинили продавати все підряд. Воювати, щоб було тихо в офісі, і глибоко дихати, щоб вистачило повітря” [7, с. 44].

На відміну від процесів субурбанізації в країнах Заходу, коли високий рівень життєвого комфорту почав поширюватися на передмістя, малі міста і сільську місцевість і навіть переважати аналогічний показник у мегаполісах, у країнах третього світу, особливо в тих, де економіка стрімко розвивається (Китай, Індія, Бразилія, ПАР тощо), урбанізація набула рис т.зв. *метрополізації*, коли соціально-економічний розвиток сконцентрувався в одному або декількох центрах країни. Зазвичай метрополізацію розглядають як морфологічний різновид урбанізації з такими важливими рисами, як 1) територіальна соціально-економічна поляризація країни; 2) концентрація економічного життя та активного населення у столиці (або великих містах – регіональних центрах). Крім цього, під метрополізацією розуміють комплексний процес територіальної організації суспільства, що виявляється “в набутті містами та прилеглими до них територіями особли-

вих, переважно лише для них характерних організаційно-управлінських, інноваційно-креативних, інформаційно-репрезентативних, духовно-культурних та транспортно-комунікаційних функцій, які розвиваються на основі часткових процесів територіальної організації суспільства – розміщення, територіальної спеціалізації та інтеграції діяльності суспільства” [8, с. 69]. Метрополізація, незважаючи на її негативні екологічні та соціально-психологічні наслідки від перенаселення, передбачає концентрацію життєвого комфорту саме в мегаполісах, оскільки бурхливий економічний розвиток поширюється лише на декілька урбаністичних центрів (включаючи столицю) кожної з країн.

Урбанізація в Радянському Союзі розвивалася на хвилі індустріалізації. Головним чинником цього була переважно важка промисловість. Промисловість породила велику кількість нових міст, особливо монофункціональних, вузькоспеціалізованих центрів. Так само промисловість розширювала економічну базу старих центрів. Динамічний розвиток урбанізації в СРСР привів до формування потужних міських агломерацій, у яких зосереджувалися управлінські, культурні, наукові та освітні ресурси. Однак, на відміну від процесів, які відбувалися у західних країнах, наявність потужних компенсаторних перерозподільних механізмів, соціального нормування (інститут прописки) та широкого застосування адміністративного управління стримувала суттєве соціально-територіальне розшарування. Крім цього, завдяки домінуванню галузевої системи управління економікою процес наростання негативних наслідків урбанізації в радянський період протікав не так явно і стихійно, як у країнах з ринковою економікою.

Під впливом соціально-економічних та політичних трансформацій, які сколихнули країни соціалістичного табору наприкінці ХХ ст., ситуація почала кардинально змінюватися. У більшості країн Центральної та Східної Європи з початком реформ перехідного періоду 1990-х років був покладений кінець колишнім зусиллям щодо регуляції урбанізації. Мережа великих поліфункціональ-

них урбаністичних центрів у ході системної кризи спочатку почала занепадати. У 1990-х роках на пострадянському просторі спостерігалися навіть процеси часткової *руралізації* – відтоку міського населення (переважно у першому поколінні) у малі населенні пункти і села. Подальше відновлення економіки не тільки відтворило урбаністичні центри та їхнє попереднє економіко-політичне значення, а й вибудувало досить стійку систему політико-економічного домінування великих міст, особливо столиці, над периферією. У постсоціалістичних країнах на зміну періоду адміністративного прагнення до певної однорідності і взаємопов'язаності населених пунктів, яке було характерне у 1960–1980-х роках, прийшла епоха поглиблення регіональних і субрегіональних контрастів, поляризації умов життя у центрі й на периферії.

Прискорений процес входження постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи в ринкові відносини зумовив зміни соціально-просторової структури в містах, системи зв'язків і відносин між їхніми мешканцями. Деякі міста, особливо столичні, перетворилися на великі центри акумуляції капіталу, розподілу і споживання благ. В інших містах, які займали периферійне становище, внаслідок домінування в них монофункціонального економічного розвитку спостерігається падіння значення традиційних промислових виробництв або їх деградація, що істотно змінило життя міста та людей у ньому. В результаті цих змін диференціація соціально-економічного життя цих країн почала визначатися метрополізацією [9; 10]. У небагатьох ареалах цих країн відбувається концентрація населення, економічної активності, сучасної інфраструктури тощо. За умов метрополізації сучасні найбільші міста виступають місцем перерозподілу та акумулювання прибутку і ренти, ареалом постійного проживання найбільш заможної частини населення регіону чи країни, тобто полюсом влади, багатства і, відповідно, надспоживання (докл. див.: [11]).

Початкові фази процесу метрополізації проявилися також у столицях пострадянських країн, збігаючись з

процесами політичної та економічної централізації. Зокрема, у даний час на частку московського “згустку” соціально-економічної активності (0,27% від усієї території РФ) припадає 12,1% населення Росії, 27,3% її сукупного ВВП, що істотно перевищує ситуацію десятирічної давнини [12]. Однак, незважаючи на високий рівень якості життя у мегаполісах, їхні мешканці оцінюють своє становище дещо гірше, ніж ті, хто живе в маленьких містах і селах. Зокрема, за даними соціологічної служби ВЦИОМ, жителі російських мегаполісів задоволені своїм становищем менше, ніж жителі невеликих міст і сіл. Загалом по країні свою життєву ситуацію називають важкою 56% росіян. У великих містах таких песимістів виявилось 63% [13]. Більше того, зростання добробуту та задоволення матеріальних потреб окремих мешканців великих міст провокує загострене відчуття їхньої незадоволеності іншими аспектами життя. За даними опитування, проведеного Левада-Центром на замовлення російської “*Новой газеты*” у травні 2011 р., серед респондентів, які мають дохід вище середнього, бажання залишити батьківщину ще вище, ніж по країні в цілому. Близько третини опитаних віком від 25 до 39 років з доходом від 1,5 тис. євро і вище, які проживають у великих містах, у тому числі в столиці, хотіли б виїхати назавжди або принаймні на невизначений час. Більшість (65–70%) з тих, хто бажає поїхати за кордон – на роботу або постійне проживання – уже багато разів бували за кордоном (у середньому за останні три роки вони виїжджали не менше чотирьох разів). Серед мотивів, якими керуються молоді городяни у своєму прагненні змінити місце проживання, на перше місце ставлять дві речі: а) висока якість життя, заради якої варто багато і наполегливо, і винахідливо працювати, і б) умови її забезпечення (впевненість у майбутньому, усвідомлення того, що ніхто не зможе зі своєї волі позбавити їх досягнутого) [14]. Тобто тривога втратити досягнуте та механізм соціального порівняння стають визначальними у відчутті життєвого дискомфорту, зумовлюючи міграційні настанови мешканців російських мегаполісів.

Подібні процеси спостерігаються у країнах Центральної та Східної Європи. Незважаючи на докризове економічне зростання в цих країнах, рівень урбанізації залишався в цілому незмінним. Це пов'язано з деякими особливостями режиму внутрішньої міграції. Зокрема, наявність значних сільськогосподарських ресурсів у регіоні і розташування сировинних джерел, які є важливою економічною базою, сприятиме збереженню нинішньої достатньо стійкої частки міського населення. Вступ більшості країн Центральної та Східної Європи у Шенгенський безвізовий простір призвів до того, що багато висококваліфікованих громадян виїхали на заробітки у багатші країни Євросоюзу. До того ж наслідками вступу у Європейський Союз стали значні скорочення виробничого сектору економіки.

Таким чином, постсоціалістичні перетворення сприяли набуттю процесу метрополізації повсюдного характеру. Ці трансформації не тільки призупинили постіндустріальну перспективу, а й у багатьох країнах спричинили деіндустріалізацію. Очевидно, що відсутність потужної постіндустріальної економіки не сприяє “розосередженню” життєвого комфорту за межі великих міст. Унаслідок цього сформований у межах політико-економічного механізму постсоціалістичних перетворень процес метрополізації закріпив за великими містами статус місця з найвищим рівнем життя. Однак не в усіх випадках вищий рівень життя зумовлює відповідне зростання життєвого комфорту мешканців великих міст. У заможних мешканців великих міст унаслідок задоволення матеріальних потреб зростає вимогливість до інших сфер життя та часто може спричинити відчуття дискомфорту.

Література

1. *Матяш С.В.* Урбанізація / С.В.Матяш // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін. ; за заг. ред. В.І.Воловича. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – С. 649–650.
2. *Урбанизация и развитие городов в СССР* / отв. ред. И.И.Сигов. – Л. : Наука, 1985. – 255 с.

3. Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник / Брук С.И. – М. : Наука, 1981. – 813 с.

4. *Campbell A.* The quality of American life : perceptions, evaluations, and satisfactions / A. Campbell, P.E. Converse, W.L. Rodgers. – New York : Russell Sage Foundation, 1976. – 583p.

5. *Friederichs J.* Stadtanalyse: soziale und räumliche Organisation der Gesellschaft / J. Friederichs. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1983. – 383 s.

6. *Гіденс Е.* Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

7. *Прядко И.* Миллионеры из трущоб / И. Прядко // Корреспондент. – 2011. – 2 декабря. – С. 42–44.

8. *Підгрушній Г.* Міста-метрополіси як новітня форма територіальної організації суспільства / Г. Підгрушній, О. Денисенко // Досвід та перспективи розвитку міст України : 36. наук. пр. – 2010. – Вип. 18. – С. 65–77.

9. *Jaiowiecki B.* Polish Cities and Metropolisation Processes / B. Jaiowiecki // Regional and Local Studies. – Warszawa : SCHOLAR, 2006. – P. 75–84.

10. *Bourdeau-Lepage L.* Metropolization in Central and Eastern Europe : Unequal Chances / L. Bourdeau-Lepage // Global and World Cities Research Bulletin. – 2004. – № 141 [Electronic resource]. – Mode of acces: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb141.html>.

11. *Дружинин А.Г.* Пространственное развитие города-миллионера: тенденции постсоветского периода / А.Г. Дружинин. – Ростов-на-Дону : Из-во ЮФУ, 2008. – 192 с.

12. *Дружинин А.Г.* Метрополитация как доминантная тенденция территориальной организации общества в постсоветский период: универсальные проявления и южно-российская специфика / А.Г. Дружинин // Географический вестник. – 2009. – №3 (11) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.geo-vestnik.psu.ru/files/vest/174_metropolizaciq_kak_dominantnaq_tendenciq.pdf.

13. Тяжелые времена – позади. Перспектива наступления легких пока не просматривается. – Пресс-выпуск ВЦИОМ №1847 от 22.09.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=112004>.

14. Пустая страна // Новая газета. – 10.07.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/society/47313.html>.